

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Door gelijkheid gegrepen: democratie, burgerschap en staat in Nederland 1795-1801

Rutjes, M.

Publication date
2012

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Rutjes, M. (2012). *Door gelijkheid gegrepen: democratie, burgerschap en staat in Nederland 1795-1801*.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Conclusie

Verleden, heden en toekomst

De opvattingen over en de vormgeving van de politiek in Nederland maakten tussen 1795 en 1801 een aantal belangrijke veranderingen door. Die veranderingen werden in de eerste plaats mogelijk gemaakt door het besef van tijdgenoten dat de Bataafse Revolutie en de Republiek met dezelfde naam een breuk met het verleden vormden, een kans om het republikeinse staatsbestel zodanig om te vormen dat het bestendig zou zijn voor de toekomst. Een deel van de Bataven meende weliswaar dat het staatsgebouw nog te renoveren was, maar de Bataafse blauwdrukken hadden meer weg van nieuwbouw.

Dat wil niet zeggen dat de geschiedenis in de Bataafse politieke debatten afwezig was. De gebeurtenissen uit de oude Republiek en voorbeelden uit de klassieke oudheid of het lot van vroegmoderne republieken als Venetië werden regelmatig in herinnering gebracht. De naam van de nieuwe Republiek zelf was bovendien ontleend aan de geschiedenis; de Nederlandse revolutionairen vernoemden zichzelf naar de Bataafse stam. Het verleden kon zo gebruikt worden om standpunten kracht bij te zetten en de identiteit van de nieuwe Republiek van een nationalistische legitimiteit te voorzien. Door zichzelf te vernoemen naar de Batavieren konden de Bataven claimen dat zij 'ware' Nederlanders waren die het belang van het vaderland voor alles stelden (niet onbelangrijk gezien de innige diplomatieke band met Frankrijk), en tegelijkertijd een breuk forceren met de zeventiende- en achttiende-eeuwse Republiek. Een model voor de toekomst bood het verleden echter niet.

Daarnaast konden de Bataven zich laten inspireren door een reeks democratische revoluties die in de late achttiende eeuw lieten zien dat hervorming ook daadwerkelijk mogelijk was. In de eerste plaats konden zij putten uit de ideeën van de Patriottenbeweging. Het was met name in de omarming van de volkssoevereiniteit en het gebruik van klassiek republikeinse elementen dat er sprake was van continuïteit tussen de Patriotse en Bataafse revoluties, maar ook de weerzin tegen de stadhoudelijke macht speelde na 1795 nog een belangrijke rol. Ook de Amerikaanse en met name de Franse Revolutie prikkelden de verbeelding van de Nederlandse revolutionairen. Rutger Jan Schimmelpenninck merkte zelfs op dat de Franse Revolutie het aanhalen van voorbeelden uit de geschiedenis onnodig had gemaakt.

Inderdaad kregen opvattingen over de centralisatie van de staat een belangrijke impuls door de gebeurtenissen na 1789. Ook de rechtenverklaring van 1795 en de verschillende grondwetsteksten toonden grote overeenkomsten met de Amerikaanse en Franse geschriften. Daarnaast was de steun van de Fransen bij de verschillende staatsgrepen onontbeerlijk (al werden ze niet door de Fransen opgelegd), en waren zij nauw betrokken bij de totstandkoming van de Staatsregeling van 1798.

Die betrokkenheid laat echter zien dat de Bataafse grondwetten en grondwetsschetsen vooral gezien moeten worden als producten van het interne Bataafse politieke debat, en dat deze producten bovendien in belangrijke mate afweken van de Franse grondwetten. De belangrijkste tekst uit de hier behandelde periode, de Staatsregeling van 1798, was zeker geen kopie van de Franse grondwet van 1795. De Fransen hadden een aantal voorwaarden gesteld aan de Staatsregeling, die deels werden ingewilligd, maar deels ook niet. Door snel te werken en gebruik te maken van de taalbarrière tussen de Nederlanders en de Franse gezant wisten de Bataven de Franse bemoeienis tot een minimum te beperken.¹

De politieke opvattingen van de Bataven en de patriotten waren in brede zin vooral beïnvloed door een eeuw aan internationaal en intellectueel debat. Rousseau en Montesquieu werden (om verschillende redenen) met instemming gelezen en aangehaald. Hetzelfde gold voor Locke, Priestley, Price en Paine. Denkbeelden uit de Verlichting waren bekend en bepalend voor het denken van de revolutionairen, die steeds probeerden om de uitwerking van de verlichte en republikeinse idealen in te passen in een nationaal vertoog. Want dat is de paradox van het politieke denken in het tijdvak waarin volgens Robert Palmer sprake was van een ‘Atlantische Revolutie’. De revolutionaire politieke ideeën die rondwaarden in de VS, in Haïti, in Europa (van Scandinavië tot Spanje en van Ierland tot Polen) waren gelijksoortig, maar werden niet overal op dezelfde manier begrepen, uitgelegd en nagevolgd.

Los van de specifieke omstandigheden en context kan dit verklaard worden uit het feit dat de revolutionairen zelf zeer bewust probeerden een nationaal politiek vocabulaire te creëren (denk aan de discussies over buitenlandse woorden in de grondwet), en constant benadrukten dat elk land wetten moest hebben die bij de omstandigheden en de geest van dat land pasten. Het bewust koppelen van politieke

¹ De Gou, *De Staatsregeling van 1798*, deel I, xxix, xxxvii, lv, lxvi-lxvii. Vergelijk Van Sas, *Bataafse Terreur*, 31-32, en Klaus F. Bauer, *Der französische Einfluß auf die Batavische und die Helvetische Verfassung des Jahres 1798* (Neurenberg 1962) 26, 40.

idealen aan lokale omstandigheden en nationale identiteit (en dus ook het ‘nationale’ verleden!) had uiteraard gevolgen voor de wijze waarop ze geconceptualiseerd en gebruikt werden. Zo werd het ideaal van de eenheidsstaat door Bernardus Bosch opgevat als de oorspronkelijke en natuurlijke staat van Nederland voordat deze door feodale en despotieke overheersers tot een verdeelde natie was omgevormd. Deze letterlijke en figuurlijke naturalisatie van relatief nieuwe politieke idealen was een belangrijk middel voor de Bataven om hervormingen door te voeren en tegenstanders van het eigen gelijk te overtuigen. De dubbelzinnige houding tegenover het eigen verleden, de nationalisering van het internationale debat en de diepgewortelde wens het verval van de Republiek een halt toe te roepen vormden de context waarbinnen het politieke debat van de Bataafse Republiek begrepen moet worden.

Gelijkheid en republikanisme

In deze politieke woordenstrijd speelden twee intellectuele denkpatronen of politieke talen de hoofdrol. Aan de ene kant het (klassiek) republikeinse gedachtegoed dat ook prominent aanwezig was geweest in het vertoog van de patriotten. Aan de andere kant een radicaal gelijkheidsdiscours dat in de Bataafse periode een grotere rol speelde dan het daarvoor had gedaan. Het republikeinse denken legde de nadruk op de actieve deelname van onafhankelijke, deugdzame en in de wapenen geoefende burgers aan de publieke zaak. Het behartigen van de publieke zaak was synoniem voor ‘de politiek’, die daarmee in een brede en alomtegenwoordige zin werd opgevat. Het republikeinse denken gaf een sterke impuls aan de Bataafse discussies over de verdeling van en controle over de politieke macht. Het bezit van macht, zo was de gedachte, leidde meestal tot het misbruik van macht, tot corrupt oftewel ondeugzaam gedrag. Het nieuwe politieke systeem zou dit moeten tegengaan, enerzijds door het systeem zo in te richten dat machtsmisbruik niet meer zou voorkomen, anderzijds door Nederlandse burgers tot deugdzame leden van de samenleving op te voeden.

Onder druk van het gelijkheidsdenken werden in de Bataafse Republiek – zeker in de fase tot 1798 – een aantal conceptuele en institutionele breuken met de voorgaande periode mogelijk gemaakt. Aan de basis van dit discours stond de opvatting dat alle mensen van nature gelijk zijn, en dat deze gelijkheid vertaald moet worden in gelijke rechten en plichten. Deze opvatting had binnen de Verlichting aan kracht gewonnen vanaf de late zeventiende eeuw, en diende in de Bataafse Revolutie als krachtig ideologisch vliegwiel.

De inspiratie voor het gelijkheidsdenken was, net als de Verlichting zelf, een internationale affaire, maar met een lokale invulling en momentum. In de Republiek was de *Verhandeling* van Pieter Paulus uit 1793, een van de belangrijkste geschriften in de Republiek uit de Restauratieperiode na 1787, uitgangspunt geweest voor de politieke debatten die twee jaar later begonnen. Het gelijkheidsbeginsel, dat bovenaan prijkte in de Bataafse Verklaring van de Rechten van de Mens en de Burger, vormde het kader voor veel van de Bataafse hervormingspunten.

Met de menselijke en burgerlijke gelijkheid als uitgangspunt werd het mes gezet in de corporatistische structuur van de oude Republiek. Erfelijke titels werden afgeschaft; afkomst en sociale klasse moesten het in beginsel afleggen tegen verdienste; gilden werden als onverenigbaar met de gelijkheid gezien omdat zij een gelijke toegang tot de economie onmogelijk maakten; de gereformeerde godsdienst mocht niet langer bevoorrecht worden boven ander godsdiensten omdat dit strijdig was met het gelijkheidsbeginsel.

Maar ook het denken over de beoogde politieke structuur van de Republiek – het onderwerp van dit boek – was in sterke mate beïnvloed door het gelijkheidsideaal. Het was het gelijkheidsdenken dat de voedingsbodem en legitimiteit bood voor het herdefiniëren van de Republiek: als eenheidsstaat, als vertegenwoordigende democratie, gevormd door burgers die van elkaar afhankelijk zijn en collectief opgaan in de staat. De staat werd in deze visie verantwoordelijk geacht voor zaken die voor het collectief van belang zijn, zoals onderwijs, armenzorg, stimulering van economie, wetenschap en geneeskunde.

Het gelijkheidsdenken ging voor een deel samen met oudere republikeinse opvattingen. Het republikanisme ging immers uit van de gedachte dat de leden van een politieke gemeenschap een gelijke aanspraak maakten op de macht, en dat zij niet als onderdanen leefden, maar als vrije en gelijke burgers. Als protest tegen de macht van de stadhouder en regenten konden de gelijkheidsleuze en de republikeinse politieke taal goed samengaan, maar toen na 1795 een nieuw politiek systeem gemaakt moest worden bleek de samenwerking moeizamer. Bataven die geïnspireerd waren door het klassieke republikeinse gedachtegoed zagen zich geconfronteerd met het probleem dat zij een politieke orde moesten ontwerpen voor een grote samenleving waarin verschillende belangen bestonden – een situatie waar het republikanisme dat bedoeld was voor kleine stedelijke gemeenschappen niet op berekend was. Dat probleem werd deels verergerd door het gelijkheidsdenken omdat

het ervoor zorgde dat in principe alle inwoners van de Republiek onderdeel van de politieke gemeenschap waren. Dat maakte het schaalprobleem alleen maar groter.

De Bataven zagen zich dus gesteld voor het probleem dat zij een politieke gemeenschap op republikeinse gronden wilden vestigen die enerzijds stabiel en krachtig was, maar ook één die burgerdeugd, participatie en positieve vrijheid mogelijk maakte en stimuleerde. Daarvoor werden verschillende oplossingen aangedragen die leidden tot een transformatie van het republikeinse denken en daarmee ook het denken over gelijkheid beïnvloedden. Dit zoeken naar oplossingen speelde een rol in alle vier de kerndebatten die voor dit onderzoek zijn geanalyseerd.

Eenheid

Wellicht het belangrijkste politieke debat uit de Bataafse periode, over de vraag of Nederland een eenheidsstaat moest worden, werd uiteindelijk beslist in het voordeel van de unitarissen. De eenheidsstaat werd deels gelegitimeerd vanuit het idee dat grotere en centraal geleide territoria noodzakelijk waren geworden in de late achttiende eeuw, maar minstens even belangrijk was de gedachte dat het Nederlandse volk een eenheid was. Hoewel het culturele nationalisme uit die tijd de regionale verscheidenheid tot nationale eigenschap verhief kon niet verbloemd worden dat voor unitarissen als Ockerse, expert in karakterkunde, de *overeenkomsten* tussen Nederlanders groter en belangrijker waren dan de *verschillen*. Eenheid in verscheidenheid, met de nadruk op eenheid.

Denken in termen van gelijkheid was hierin belangrijk. De eenheidsstaat had dan ook mede tot doel – aldus de unitarissen - om de machtsongelijkheid tussen de verschillende provincies ongedaan te maken. Het diende bovendien als antwoord op het axioma dat republieken klein moesten zijn omdat ze anders ten onder zouden gaan aan strijd tussen deelbelangen. De unitarissen verwierpen deze opvatting door te stellen dat het Nederlandse volk (en daarmee de Republiek) één was, en één algemeen belang kende. Waar James Madison de Amerikaanse republiek had vergroot om zo het aantal deelbelangen tot in het oneindige te vermenigvuldigen, daar legden de Nederlandse unitarissen de nadruk op nationale eenheid die moest zorgen dat er voldoende homogeniteit bestond in de staat om een republikeinse regeringsvorm mogelijk te maken. Een grote eenheidsstaat en een republiek waren voor de unitarissen geen elkaar uitsluitende grootheden.

Het discours van staatkundige eenheid, ondersteund door de notie van gelijkheid, werd na 1795 onder de slogan 'een en ondeelbaar' door een groot deel van de Bataven beleden. De kracht van deze slogan dwong de tegenstanders van de eenheidsstaat om zich te bezinnen op hun opvattingen en argumenten. Eeuwenlang was de federale vorm met soevereine provincies de norm geweest, en was er weinig noodzaak geweest tot het formuleren van een politieke theorie op dit gebied. Vanaf 1795 was dit niet langer houdbaar. De federalisten vielen vervolgens terug op historische argumenten voor het behoud van de federale structuur, maar unitarissen als Bosch en Wiselius, en ook de meer gematigde Schimmelpenninck lieten van dit verleden weinig heel – de Bataven gebruikten ook hier de geschiedenis om er mee te kunnen breken.

Onder druk van het eenheidsdiscours begonnen verschillende federalisten hun positie te verdedigen door de grote voordelen van de federale vorm te benoemen. Niet alleen wezen ze op de praktische toepasbaarheid van het federale model in buitenlandse republieken (Verenigde Staten) maar ook op politiek-theoretische republikeinse beginselen die in de achttiende eeuw nieuw leven waren ingeblazen door auteurs als Montesquieu en Rousseau. Politieke vrijheid, zo claimden de federalisten, was alleen mogelijk als de macht zo dicht mogelijk bij de burgers lag en voldoende gespreid was zodat deelbelangen zo min mogelijk kans kregen het politieke systeem te ontwrichten. Republieken moesten zich daarom opdelen in kleine politiek-bestuurlijke eenheden, en met deze opvatting stonden zij lijnrecht tegenover de unitarissen, die de republiek zojuist hadden gherdefinieerd als eenheidsstaat. Daarbij vreesden de federalisten voor een andere consequentie die het doorvoeren van het principe van eenheid zou hebben: het verlies van identiteit. Eenheid en gelijkheid zouden volgens federalisten leiden tot gelijkvormigheid, zoals ook bleek uit de discussies rondom de grondwetsherziening van 1801. Representant Appellius merkte daarin op dat men in 1798 met de invoering van de eenheidsstaat eenvormigheid had willen nastreven, in plaats van eenheid.

De gedachte dat de natuurlijke gelijkheid van de verschillende delen van het Nederlandse volk de eenheidsstaat tot een vanzelfsprekendheid maakten werd door de federalisten dan ook bijzonder sceptisch begroet. Iedereen kon zien, zo luidde het argument, dat de verhoudingen tussen de provincies ongelijkwaardig waren, en dat de belangen en wensen van bijvoorbeeld Hollanders en Gelderlanders met elkaar botsten en zouden blijven botsen. Deze historisch gegroeide verscheidenheid en zelfs

ongelijkheid kon men niet ongedaan maken door haar te bedekken met de mantra's van eenheid en gelijkheid.

De federalisten brachten deze bezwaren echter aan binnen een kader waarin het begrip 'eenheid' inmiddels de norm was geworden. De uitdrukking 'eenheid is volmaaktheid' werd geuit door een overtuigd federalistische volksvertegenwoordiger, en er was nauwelijks een Bataaf te vinden die de beginselen van nationale saamhorigheid en vaderlandsliefde niet onderschreef. Daar kwam bij dat het tot de politiek correcte opvattingen behoorde om het verdedigen van provinciale belangen negatief te beschouwen en ondergeschikt te maken aan het algemeen belang. Dat dit in de praktijk toch gebeurde doet niets af aan de negatieve lading ervan in het debat. Wat de federalisten dan ook probeerden was de betekenis van een begrip als 'eenheid' zodanig uit te leggen dat de federale bestuurstructuur er in paste, door het te koppelen aan verscheidenheid of door uit te leggen dat eenheid alleen kon bestaan als zij gekoppeld was aan burgerlijke vrijheid. Alleen door het begrip eenheid te claimen leken zij kans te maken de invoering van de eenheidsstaat te voorkomen.

Dat lukte uiteindelijk niet, maar deze mislukking moet niet als een logische uitkomst van de Bataafse Revolutie gezien worden. Het debat over de eenheidsstaat was fel, en de uitkomst onzeker. Bovendien zou het tot ver in de negentiende, en misschien wel de twintigste eeuw duren voordat de eenheidsstaat tot volle wasdom kwam. Deze ontwikkeling lijkt echter moeilijk voorstelbaar zonder het Bataafse discours van 'een en ondeelbaarheid', een discours waar ook de federalisten in mee moesten gaan.

Democratie

Gelijkheid was ook van belang in de Bataafse discussies over de gewenste regeringsvorm: de vertegenwoordigende democratie. De opvatting dat de politieke macht bij het volk als geheel ligt was onderdeel van en drijvende kracht achter alle laatachttiende-eeuwse revoluties, niet alleen de Amerikaanse en Franse, maar ook de Patriotse van 1787. De Bataven waren vanuit verschillende bronnen, diachroon en synchroon, doordrongen van dit beginsel dat een bom legde onder de opvattingen die in de oude Republiek over de regeringsmacht bestonden. Het idee dat de soevereine macht in handen lag van de Staten – een opvatting waar het begrip democratie in welke betekenis dan ook niets mee te maken had – begon vanaf het midden van de jaren 1780 plaats te maken voor een radicaal begrip van de volkssoevereiniteit. Een

volk bestond uit individuen die zich verbonden aan een geheel, en net zoals een individu het recht had om voor zichzelf te beslissen wat het deed zo had ook het volk als geheel dat recht. In dit begrip van volkssoevereiniteit lag ook het gelijkheidsbeginsel besloten; de individuen die het volk uitmaakten waren immers, als mensen, op basis van gelijkheid ondertekenaars van het maatschappelijk verdrag.

Volkssoevereiniteit en volkswil stonden aan de basis van het politieke novum dat in de Bataafse Republiek werd ingevoerd: de vertegenwoordigende democratie, ofwel een 'volksregering bij representatie'. Het is belangrijk om op te merken dat volkssoevereiniteit een begrip was dat door bijna alle Nederlandse revolutiegezinden werd omarmd en onderschreven. In de historiografie werd en wordt immers regelmatig een onderscheid gemaakt tussen voor- en tegenstanders van de volkssoevereiniteit binnen de revolutionaire beweging. Maar als dit onderzoek iets duidelijk heeft willen maken dan is het dat volkssoevereiniteit in de jaren 1795-1801 de waarde had die het begrip democratie tegenwoordig heeft: niemand kon er met goed fatsoen tegen zijn, en wie dat wel deed plaatste zichzelf buiten elk serieus debat.

Dat betekent niet dat men het eens was over de toepassing en invulling van de volkssoevereiniteit en dat andere, nauw verwante begrip: democratie. Over de consequenties van de volkssoevereiniteit als basis van de nieuwe regeringsvorm bestond juist grote onenigheid, zoals het tweede hoofdstuk duidelijk heeft gemaakt. Over een aantal zaken bestond overeenstemming. De regeringsvorm die paste bij de volkssoevereiniteit was de democratie, en de directe democratie naar Atheens model was geen optie, waardoor democratische vertegenwoordiging noodzakelijk was. Daarnaast was er een grote mate van overeenstemming over twee pijlers onder dit systeem: regelmatige verkiezingen en een grondwet, beide bedoeld om de volkssoevereiniteit en de volkswil invulling te geven.

Daar hield de overeenstemming echter op. Want wat was het doel en het nut van die politieke vertegenwoordiging, en wat betekende dat voor de status van grondwet, verkiezingen en de rol van het volk? Voor sommigen was vertegenwoordiging een noodzakelijk kwaad, ingegeven door de grootte van het land en de bevolking. Het ideaal van de radicale democraten bleef echter de door Rousseau beschreven gemeenschap waarin het volk zichzelf bestuurde op basis van volledige gelijkheid en gelijke deelname aan de politieke besluitvorming. Het was duidelijk, zowel voor Rousseau als de radicale Bataven, dat deze vorm van zelfbestuur slechts kon bestaan in kleine gemeenschappen waarin de bewoners niet alleen in juridische,

maar ook in sociaal-economische zin gelijk waren. Het was dan ook meteen duidelijk (en hier hadden tegenstanders van de democratie in de achttiende eeuw ook op gewezen) dat de Nederlandse Republiek niet in dit plaatje paste.

Dat weerhield de radicale democraten zoals Vreede, Bosch en Linthorst er echter niet van pogingen te ondernemen het ideaal van volkssoevereiniteit gekoppeld aan directe democratie zo veel mogelijk te benaderen. Dat kon door het nastreven van grotere juridische en sociaal-economische gelijkheid onder de Nederlandse burgers, en door het introduceren van mogelijkheden van directe volksinvloed op het bestuur. In de eerste jaren na de Bataafse Revolutie werden verschillende mogelijkheden opgeworpen, verkend, bediscussieerd, aangenomen of verworpen. De Bataafse Republiek was daarmee een proeftuin voor de (vertegenwoordigende) democratie.

Volksstemmingen, grondwetsherziening door het volk, een permanente en adviserende rol voor de grondvergaderingen, het organiseren van 'Landdagen', al deze opties werden aangedragen vanuit de gedachte dat het volk soeverein was én dat het deze macht te allen tijde zou moeten behouden in de vorm van democratisch zelfbestuur. Voor de Bataven was 'politiek' meer dan alleen stemmen of regeren. Het systeem van de Bataafse vertegenwoordigende democratie bood mogelijkheden voor politieke participatie, omdat politiek en de zaken waar politiek iets over te zeggen had breder werd, en ook breder gedeeld werd. Openbaarheid van het bestuur was voor de Bataven een cruciaal onderdeel van de vertegenwoordigende democratie.

Niet iedereen was te spreken over het najagen van directe volksinvloed. Bataven als Vitringa en Nieuhoff zagen de vertegenwoordigende democratie als de meest ideale vorm van bestuur, omdat deze zowel de nadelen van de democratie in de klassieke zin tegenging alsook een einde maakte aan het oligarchische en corporatistische bestuur van de oude Republiek. Het volk was weliswaar soeverein, maar de uitoefening van de soevereiniteit kon het best overgelaten worden aan een kleine groep die daarvoor het vertrouwen genoot van het volk. Deze oplossing was niet alleen praktisch, maar ook beter dan die van de directe democratie, omdat een vertegenwoordigende democratie niet zou kunnen ontaarden in een 'tirannie van het volk', millennia lang hét argument tegen de democratie.

Het is duidelijk dat deze twee invullingen hun weerslag hadden op de betekenis van het begrip representatie. Voor degenen die de directe democratie als ideaal zagen was een vertegenwoordiger iemand die met een sterk bindend mandaat aan het volk verbonden was, een uitvoerder van de volkswil en niet de bedenker

ervan. Voor Jacob Hahn reden genoeg om de volksvertegenwoordigers ‘Bestuurders’ te noemen, zodat mogelijke begripsverwarring weggenomen werd. Die begripsverwarring, of liever gezegd onenigheid, bleef natuurlijk bestaan, zelfs tot op de dag van vandaag. Want aan de andere kant stonden degenen die stelden dat de vertegenwoordiger een grote mate van onafhankelijkheid behoorde te hebben; hij was immers door het volk gekozen omdat het vertrouwen in hem had, meende dat hij de belangen van het volk goed zou behartigen. Deze dubbele betekenis van het politieke representatiebegrip werd in alle jonge vertegenwoordigende democratieën gevoeld, inclusief de Nederlandse.

In de strijd om de invulling van de democratie werd geen retorisch middel geschuwd. Voorstanders van grote en brede volksinvloed lieten niet na hun tegenstanders te betitelen als voorstanders van het oude bestel of, erger nog, aristocraten. De pejoratieve term aristocraten was goed van pas gekomen bij het verdacht maken van de federalisten, maar werd ook ingezet in het debat over de democratie. Daarmee is niet gezegd dat het omgekeerd zo was dat een ‘democraat’ bij uitstek de held van het Bataafse epos was; deze term was gereserveerd voor benamingen als ‘Republikein’ of ‘Patriot’. Hoewel de begrippen democraat en democratie als positieve zelfbenamingen werden gebruikt bleef de bittere bijmaak die de begrippen sinds Plato hadden gehad bestaan. Men moest steeds duidelijk maken dat de enige juiste regeringsvorm voor de Nederlandse Republiek een *vertegenwoordigende* of *welgeordende* democratie was.

Het definiëren van een republiek als een democratie was een recente ontwikkeling in de late achttiende eeuw, en een ontwikkeling die de nodige vragen en problemen opleverde. Volksoevereiniteit was immers geen term die thuishoorde in het republikeinse vertoog, dus hoe konden democratie en republikaanse met elkaar verzoend worden? De oplossing werd, zoals gezegd, gezocht in het introduceren van politieke vertegenwoordiging gecombineerd met een grondwet. Daarbij bestond echter een fundamenteel verschil van inzicht over de aard van die vertegenwoordiging.²

² Kalyvas en Katznelson, *Liberal Beginnings*, 96-105, laten dit principe zien aan de hand van het politieke denken van Paine en Madison.

Burgerschap

De invloed van het gelijkheidsdiscours en de spanning en dynamiek met het republikanisme was nergens zo sterk aanwezig als in de discussies over het burgerschap. Zoals we hebben gezien werd in de Bataafse Republiek het juridische stadsburgerschap verruild voor het staatsburgerschap. Wat het lidmaatschap van de Nederlandse natiestaat inhield en wie er voor in aanmerking kwam was een vraag die tot heftige debatten leidde. Na het uitbreken van de revolutie werden de termen burger en burgerschap in brede zin gebruikt en opgevat. Inwoners van de Republiek waren in principe burgers, ondanks het feit dat de rechtenverklaring van januari 1795 in haar titel onderscheid maakte tussen rechten van mensen en rechten van burgers. Dit werd bevestigd tijdens de discussies over het al dan niet toekennen van het burgerschap aan Joden. Tegenstanders moesten erkennen dat Joden mensen waren en dus als mensen gelijk. Als inwoners van de Republiek maakten zij vervolgens ook aanspraak op het burgerschap.

‘Burger’ was echter niet alleen een juridische term, maar had ook culturele en sociale betekenissen die van invloed waren op de wijze waarop het (politiek) staatsburgerschap vorm kreeg. We zagen al dat een democratische regeringsvorm geassocieerd werd met een grote mate van sociale gelijkheid onder burgers, en dat de bevordering van deze gelijkheid van belang was voor het functioneren van de democratie. Dat kon gebeuren door het invoeren van maatregelen die de economische verschillen moesten verkleinen, zoals een evenredig belastingstelsel. Maar het kon ook bewerkstelligd worden door de sociale verhoudingen op zo’n manier te definiëren dat groepen die vroeger niet of minder onder het burgerschapsbegrip vielen dat nu, via het gelijkheidsbeginsel, wel deden.

Door gebruik te maken van recente inzichten op het gebied van de politieke economie kon een betoog worden opgezet waarin landbouw en nijverheid van gelijk belang werden geacht voor de economie als de handel. Daarmee waren degenen die in deze sector werkzaam waren, met name de plattelandsbewoners, net zo nuttig voor de samenleving als de inwoners van de steden. Door nuttigheid en gelijkheid te koppelen konden de plattelandsbewoners begrepen worden als onderdeel van de politieke natie. Sommige Bataven, zoals Pieter Vreede, gebruikten een soortgelijke redenering om bedeeden het stemrecht toe te kennen. Bedeeden hadden weliswaar financiële steun nodig, maar leverden een belangrijke bijdrage aan de economie waarin zij het goedkope werk in fabrieken en op het land verrichtten. Ook zij waren daarmee nuttig

en dus 'gelijk', waarmee volgens Vreede aan de basisvoorwaarde voor deelname aan het democratisch bestuur voldaan was. Vreede, die een overtuigd republikein was, paste daarbij het republikenisme aan door een republikeinse vrije burgerstaat gelijk te stellen aan een democratische samenleving waarin alle burgers aan elkaar gelijk waren omdat zij allen afhankelijk van elkaar waren. Hij schuwde er daarbij niet voor terug om economisch nut (iets dat we eerder associëren met het liberalisme) in te zetten als argument voor deze stelling.

De toekenning van basisrechten aan alle inwoners en politieke rechten aan niet-stedelingen en lagere inkomensklassen (er was in de Bataafse Republiek geen sprake van censuskiesrecht) bevestigt de kracht van het gelijkheidsdenken, en laat zien dat gelijkheid op verschillende manieren begrepen en ingezet kon worden. Het niet toekennen van het stemrecht aan vrouwen, kinderen, bedeeden en orangisten laat echter zien dat gelijkheid haar grenzen kende, al werden deze betwist. Dit onderscheid in burgerschap in ruime en enge zin moet vooral verklaard worden uit de invloed die het republikeinse discours bleef behouden, maar hangt ook samen met de ideologisering van het burgerschapsbegrip in de Bataafse Republiek. Waar Vreede het republikeinse denken aanpaste aan zijn opvattingen over gelijkheid, daar hielden andere Bataven vast aan de republikeinse opvatting dat alleen juridisch, financieel en fysiek onafhankelijke personen die de basisprincipes van de nieuwe politieke orde onderschreven geacht werden mee te kunnen beslissen over zaken van het algemeen belang. Enerzijds omdat zij als enigen vrij waren in hun oordeel, anderzijds omdat zij een belang hadden in de maatschappij; het was hun belastinggeld, en het waren hun militaire inspanningen die in het geding waren.

Vrouwen, bedeeden en kinderen konden op basis van deze argumenten geen aanspraak maken op het stemrecht. Daarnaast werden orangisten, ondanks tegenwerpingen van Bataven die dit strijdig met de gelijkheid verklaarden, tot 1801 ontmoedigd en soms ook verboden om aan de politiek en het bestuur deel te nemen; een maatregel die zich na de staatsgreep van 22 januari 1798 tijdelijk uitstreekte tot 'gematigde' en 'federalistische' Bataven. Dit gebeurde op basis van het argument dat de orangisten, of zelfs federalisten, de basisbeginselen van vrijheid en gelijkheid niet zouden onderschrijven. Zij die de basale 'overeenkomst van gevoelens' niet deelden konden niet niet tot het bestuur worden toelaten, al golden de overige burgerlijke rechten en plichten ook voor hen.

Daarnaast bestond de veronderstelling dat burgers verlicht en deugdzaam moesten zijn om op basis van gelijkheid in de samenleving te functioneren. De benodigde mate van verlichting zou in principe bereikt kunnen worden via opvoeding en onderwijs – en de meeste Bataven waren genoeg beïnvloed door de verlichte progressiegedachte om te veronderstellen dat dit binnen enkele generaties mogelijk zou zijn. Onderwijs werd bovendien gezien als een oplossing voor de vrees dat de burgers van de nieuwe, grote en veelvormige Nederlandse Republiek over te weinig republikeinse deugden zouden beschikken om de politieke gemeenschap bijeen te houden. Het republikeinse denken ging immers uit van burgerdeugd, maar deugd kon men niet met wetten afdwingen. Wel met opvoeding en onderwijs, zo was de gedachte.

Maar uiteraard was hier ook sprake van een nieuw idee van ongelijkheid dat het gevolg was van wat Siep Stuurman het temporele regime van de Verlichting heeft genoemd.³ Dit regime berust op de opvatting dat de progressie van de mens via verschillende stadia plaats vindt, en dat dit proces niet overal en met dezelfde snelheid verloopt. Zij die niet verlicht waren stonden nog niet op dezelfde trap van ontwikkeling, en daarmee gelijkheid, als degenen die dat wel waren. Dat gold dus ook voor Nederlanders die ongeletterd waren.

Deze verschillende, deels tegenstrijdige invullingen van het burgerschap waren duidelijk zichtbaar in de vertogen over de rol van vrouwen binnen de nieuwe orde. De roep om gelijke politieke rechten voor de Bataafse burgeressen was beperkt, maar alleen al het bestaan van deze eis laat zien dat het gelijkheidsdenken zich diep in het politieke denken had ingedrongen. Daarentegen werd stemrecht voor vrouwen niet ingevoerd, dit op basis van het republikeinse onafhankelijkheidsdiscours. Vervolgens bleek echter dat vrouwen wel degelijk in staat werden geacht om zich met de publieke zaak bezig te houden, door middel van het volgen (als lezer en toeschouwer), becommentariëren (met rekestes) en verbeelden (in revolutionaire feesten en optochten) van het politieke proces in engere zin. Vrouwen werden bovendien gezien als opvoeders van de jeugd, en opvoeding werd gezien als het middel om politieke deugdzaamheid te kweken en te behouden. Daarbij was het van belang om ook vrouwen en meisjes op te voeden tot staatsburgers die waren doordrongen van het belang van de politieke inrichting van het land. De betekenis die de Bataven

³ Siep Stuurman, *De uitvinding van de mensheid*, 19-21.

toedichtten aan de rol van de burgeres laat dan ook zien dat het staatsburgerschap zich verre van lineair of enkelvoudig ontwikkeld heeft.

Staat

De veranderende opvattingen over burgerschap en politiek hingen samen met die over de rol en de macht van de staat. Twee discussies zijn daarbij geanalyseerd: de machtenscheiding (hoe moet de staatsmacht geordend worden?) en de staatstaken (welke verantwoordelijkheden draagt de staat?). Uit de debatten na 1795 blijkt dat de Bataven een functionele scheiding van de verschillende staatstaken nastreefden. Omdat de soevereiniteit in de ogen van de Bataven bij het volk als geheel lag kon er geen sprake zijn van een machtsverdeling langs sociale lijnen, zoals dat bij de gemengde regeringsvorm het geval was geweest. Alle macht was van het volk afkomstig en kon dus alleen op basis van doel en functie onderverdeeld worden. Het republikeinse doel, het tegengaan van concentratie en misbruik van macht, was hetzelfde gebleven, maar omdat het principe van volkssoevereiniteit nu veel belangrijker was moest men op zoek gaan naar een nieuwe oplossing.

Volgens een meerderheid van de Bataven lag de oplossing in een functionele scheiding van de staatsmacht, en diende men binnen de verschillende machten regels in te voeren die machtsmisbruik tegen moesten gaan. Het Amerikaanse systeem van *checks and balances* bood ruimte voor actieve invloed van de ene macht op de andere om zo diens macht tegen te houden en te weerstaan; op die manier zouden de verschillende machten elkaar in balans houden. Hoewel er Bataven waren die dit systeem graag in Nederland ingevoerd zagen was de dominante visie gekeerd tegen het systeem van 'gewichten en tegengewichten'. Het zou leiden tot botsing en tegenwerking, terwijl harmonieuze samenwerking tussen de verschillende staatstaken gewenst was om het verval van Nederland te keren.

Binnen deze opvatting bestonden twee verschillende zienswijzen: een radicaal democratische die binnen het harmoniemodel de wetgevende macht als hoogste macht zag, als uitvloeisel van de volkssoevereiniteit, en een stroming die vooral de onbelemmerde uitvoering van de Bataafse blauwdrukken voorrang wilden geven. De aanhangers van deze laatste stroming, die in 1801 de democratische versie vervingen voor hun eigen model achtten het algemeen belang planbaar en meetbaar, en meenden dat vooral een professionele en rationeel handelende overheid over de mogelijkheden beschikte om deze verlichte plannen ten uitvoer te brengen. Deze tegenstelling binnen

het Bataafse kamp laat zien dat binnen de Verlichting de idealen van democratie en de daaraan gekoppelde gelijkheid, en de idealen van maatschappelijke progressie en maakbaarheid niet altijd samengingen en zelfs als tegenstelling gezien konden worden.

Hoewel de Bataven verschilden over de wijze waarop het bereikt moest worden, was het doel hetzelfde: het verval van de Republiek moest gestopt worden om het volk gelukkig te maken. Dat doel kon in de ogen van de meeste Bataven alleen bereikt worden door middel van een gemeenschappelijke samenwerking, en daarom richtten zij hun ogen, meer dan voorheen, op de staat. Zij vatten de staat op als het samenvoegsel van de soevereiniteit of geografisch begrensde opperste macht en de samenleving of liever, de burgergemeenschap (*civitas*). Dit staatsbegrip had in de vroegmoderne tijd onder verschillende republikeinse politieke denkers school gemaakt, al bestond het naast verschillende andere definities van de staat. In de late achttiende eeuw werd het echter door Bataafse revolutionairen gebruikt in hun visie op de relatie tussen burgers, samenleving en overheid. Met dit staatsbegrip kon, in combinatie met het gelijkheidsidee, gepleit worden voor een grotere rol voor de staat in het organiseren en controleren van maatschappelijke taken zoals armenzorg en onderwijs. Niet alleen omdat de staat hiervoor de middelen en de macht bezat, maar vooral ook omdat de staat gezien werd als behartiger van het algemeen belang en de enige entiteit waarin alle burgerlijke wensen en opvattingen samen konden komen: de staat, dat zijn wij.

Deze redenering, die we bijvoorbeeld bij Cornelius Rogge terugvinden, leidde tot een ontwikkeling die geassocieerd wordt met het ontstaan van de moderne, liberale natiestaat en zijn steeds groter wordende macht, invloed en ingrijpen in het leven van burgers. Die ontwikkeling werd dus opvallend genoeg in gang gezet vanuit een ouder republikeins staatsbegrip dat samenviel met de laatachttiende-eeuwse verlichte maakbaarheidsgedachte, en niet vanuit de moderne opvatting dat de staat een objectief verschijnsel is dat buiten en tegenover de maatschappij geplaatst moet worden – de liberale opvatting.

De Bataafse Republiek en de moderniteit van Nederland

Hoe moeten we de Bataafse politieke opvattingen nu plaatsen in de ontwikkeling van de moderne Nederlandse natiestaat? Als de Bataafse Republiek vooral een voortzetting en uitwerking was van patriotse en verlichte idealen dan zou de conclusie

moeten luiden dat de moderniteit van de Nederlandse politiek al eerder begon; in 1780 of eerder, in de zeventiende eeuw. Het was immers in de zeventiende eeuw dat radicale ideeën over natuurlijke vrijheid en gelijkheid ontwikkeld werden, en het is in de Patriottentijd dat de republiek geherdefinieerd werd als een vertegenwoordigende democratie. Bovendien speelde het klassiek republikeinse vertoog een grote rol in het Bataafse discours: kunnen we deze periode dan niet beter beschouwen als de doodsstrijd van de vroegmoderne tijd dan als de geboorte van het moderne politieke spraakgebruik?

Hoewel dit valide argumenten zijn denk ik dat het zinvoller is om de Bataafse politieke strijd als belangrijk onderdeel van de modernisering van de Nederlandse politiek te beschouwen. De Bataafse kernbegrippen, zoals gelijkheid, democratie, vertegenwoordiging, vrijheid en burgerschap, waren in de hier bestudeerde periode onderhevig aan de door Koselleck geformuleerde processen van conceptuele modernisering: *Demokratisierung*, *Politisierung*, *Verzeitlichung*, en *Ideologisierung*. Dat gold vooral voor het begrip gelijkheid. Het moderne gelijkheidsideaal ontwikkelde zich inderdaad al voor de late achttiende eeuw, maar pas in de Bataafse Republiek werd het inzet van een brede politieke, niet alleen een filosofische strijd. Gelijkheid werd de betwiste norm in het politieke debat, waarmee het begrip zowel gedemocratiseerd als gepolitiseerd raakte.

De Bataven borduurden zeker voort op conceptuele veranderingen uit de Patriottentijd, waarvan de ontwikkeling van de volkssoevereiniteit de belangrijkste was. Toch vonden er in de Bataafse Republiek een aantal belangrijke veranderingen plaats. In de eerste plaats werd de oude Republiek afgeschaft. Daarnaast werden staat en natie in de Bataafse tijd over elkaar heen gelegd: de Republiek werd voorgesteld als eenheidsstaat en niet als federatie of confederatie. Dat had ook implicaties voor de wijze waarop burgerschap begrepen werd: burgers waren niet alleen burgers van een stad of het vaderland, maar van de Nederlandse natiestaat. Die burgers werden bovendien gelijk geacht voor de wet en gezien als dragers van natuurlijke rechten die in die wet vastgelegd werden. Erfelijke titels en historische privileges werden in strijd met die gelijkheid geacht en opgeheven verklaard. Daarnaast werd de spanning in het representatiebegrip die zo kenmerkend is voor de vertegenwoordigende democratie onderdeel van het Bataafse politieke debat. Tenslotte bekeken de Bataven de staat met een hernieuwde blik: als belichaming van het algemeen belang en daarmee verantwoordelijk voor het geluk en welzijn van alle burgers.

Veel van de elementen van de moderne Nederlandse politiek, zoals de vertegenwoordigende democratie, de grondwet, staatsburgerschap en de sociale staat, kwamen voort uit het aanpassen van oudere politieke opvattingen onder druk van nieuwe omstandigheden en ideeën. Het republikeinse vertoog dat de Bataven gebruikten in hun strijd tegen het oude bestel werd voor een deel behouden, deels verworpen maar vooral ook aangepast. Dit kwam doordat de republikeinse idealen niet toepasbaar werden geacht voor de laatachttiende-eeuwse Republiek, maar vooral omdat de leuze van gelijkheid de Bataven dwong tot nieuwe overwegingen. De introductie van politieke vertegenwoordiging, een beginsel dat tegenover het republikeinse ideaal van zelfbestuur stond, is hier een treffend voorbeeld van.

De conclusie dat de modernisering van de Nederlandse politiek voor een belangrijk deel in gang werd gezet vanuit opvattingen die voortkomen uit een aan het gelijkheidsideaal aangepast republikeins vocabulaire is opvallend. De modernisering van de politiek in de negentiende eeuw wordt immers gekoppeld aan het liberalisme, de ideologie die een definitieve breuk wist te forceren met het Ancien Régime. Dat roept de vraag op hoe de transitie van het republikeinse denken naar een liberale ideologie, een ontwikkeling die in de late achttiende eeuw begon, in de loop van de negentiende eeuw verder is verlopen. Het is van belang om te erkennen dat een aanzienlijk deel van het revolutionaire discours van de late achttiende eeuw aan het begin of in de loop van de negentiende eeuw is verdwenen. Dat geldt voor het idee dat plichten net zo belangrijk zijn als rechten. Het geldt ook voor de opvatting dat politieke activiteiten, zoals het verkiezen van vertegenwoordigers, net zozeer collectieve gebeurtenissen zijn als individuele. Een laatste, niet onbelangrijke verdwijning is die van de republiek zelf. In 1806 werd Nederland een koninkrijk, en zou dat blijven. Daarmee was het grote doel van de Bataven, het creëren van een republiek voor de toekomst, mislukt.

Toch leefden verschillende elementen van het republikeinse denken, zoals de nadruk op het algemeen belang en de onafhankelijkheid van volksvertegenwoordigers voort in de negentiende-eeuwse politiek. Onderzoek naar de transitie van het republikanisme naar het liberalisme in de negentiende eeuw kan ons meer inzicht geven in deze gecompliceerde relatie. Maar misschien nog wel interessanter is de doorwerking van de Bataafse opvattingen over democratie. Nederland is een parlementaire democratie en een constitutionele monarchie, maar de belangrijkste reden waarom democratie en constitutie ooit in Nederland werden geïntroduceerd, de

gedachte dat het volk soeverein is, werd vanaf de negentiende eeuw taboe in Nederland. Onderzoek naar de ontwikkelingsgang van de volkssoevereiniteit, het begrip waar Thorbecke koude rillingen van kreeg, is vanuit dit perspectief wenselijk en kan ons meer inzicht verschaffen in de ontwikkeling van het politieke denken in Nederland in de negentiende en twintigste eeuw. Het is niet ondenkbaar dat het Nederlandse revolutietijdvak een rol heeft gespeeld in de taboeïsering van deze begrippen, en daarmee in de ontwikkeling van de Nederlandse politiek. Dertig jaar van politieke strijd, revolutie, burgeroorlog en uiteindelijk inlijving hebben hun stempel gedrukt op toekomstige generaties politici en denkers, maar over de aard en de impact van de herinneringen aan de revolutie is nog weinig bekend.

Niet alleen de volkssoevereiniteit verdween in de negentiende eeuw uit beeld, ook de democratische politiek en het gelijkheidsideaal speelden lange tijd niet de rol die zij in de Bataafse Republiek hadden gespeeld. Dat gold ook voor de sociaal verantwoordelijke staat, die pas vanaf het begin van de twintigste eeuw, en vooral na de Tweede Wereldoorlog weer van zich zou doen spreken, toen ook mensenrechten en emancipatie aan een nieuwe opmars begonnen. Die golfbewegingen laten niet alleen zien dat modernisering geen lineair en eenvormig proces is, maar vooral dat de grondbeginselen van een politieke gemeenschap nooit lang als vanzelfsprekendheden gelden; zij worden op den duur betwist en aangevallen op basis van andere opvattingen over politiek. Voor het verdedigen van verworvenheden of hervormingen zijn niet alleen politieke strijd en idealen nodig, maar ook uitleg over het belang van die idealen. Des te meer reden om de Bataafse Republiek te bestuderen als integraal onderdeel van de Nederlandse geschiedenis.